

عوامل رواج معنویت در جامعه توسط حکومت از نگاه قرآن و حدیث با تکیه بر بیانیه گام دوم انقلاب

زینب یوسفی^۱

چکیده:

معنویت در جامعه اسلامی مبتنی بر دین و آموزه های دینی است طوری که تعالیم اسلام شکل دهنده

معنویت می باشند و یکی از ضرورت های بشری است آن گونه که می توان انسان را معنوی بالطبع

دانست و همیشه آدمیان را همراهی می کند و هیچ گاه از سرشت او جدایی نمی پذیرد و بزرگترین و مهمترین رسالت انبیاء برقراری معنویت در جامعه است و اهمیت آن در شرایط کنونی جامعه بسیار مهم است چون دشمنان اسلام بهترین راه نفوذ در جامعه اسلامی را در جدا کردن افراد جامعه بویژه جوانان از اعتقادات دینی می دانند تا بتوانند بر جامعه اسلامی مسلط شوند ولی اگر جامعه اسلامی از معنویت بر خوردار باشد دشمنان اسلام نمی توانند مسلط شوند و برای حفاظت دستاوردهای انقلاب اسلامی و توسعه آن لازم است سطح معنویت افزایش یافته و موانع معنویت در رفتارهای فردی و اجتماعی شناسایی و از بین بروند و اعمالی رشد داده شوند که تقویت کننده معنویت خصوصاً در مسئولیت های حساس باشند .

کلید واژه: معنویت ، تقویت ، معنویت و اخلاق ، بیانیه گام دوم

معنویت یک نیاز ذاتی همه ی انسانها است و جستجویی برای یافتن معنا وهدف در زندگی است.معنویت

قدرتی است که همه ی ابعاد زندگی را منسجم کرده و جهت و مسیر را مشخص می کند وادمی خواهان

سعادت دنیا و آخرت است .لازم است ابزار سعادت خود را شناسایی کند تا دررتوان به سعادت برسد که

همان رشد معنوی است .انسان نمی تواند بدون معنویت دوام آورد تمدن منهای معنویت برای بشر همانند

خشکی برای ماهی است که زندگی در ان محال است .معنویت را در یک تعریف کلی میتوان معرفی

کرد: "تلاش در جهت پرورش حساسیت نسبت به خویشتن ؛دیگران ؛خدا ویا کندو کای در جهت آنچه

برای انسان شدن مورد نیاز و جست وجوی است ."واز آنجایی که قرآن کتاب زندگی و حیات است ؛

خداوند در آن توجه خاصی به تعالیم سازنده زندگی معنوی کرده است و از آنجا که قرآن کتاب هدایت

وراهنمای بشر به سوی سعادت و تکامل معنوی است بدیهی است که دارای ویژگی های معنوی فراوان

باشند .ودر زمینه معنویت مطالعات فراوانی انجام شده از جمله خسرو پناه (۱۳۸۷)در مقاله ای "تحت

عنوان عوامل و موانع تر ویج معنویت "معتقد است که انسان با سرشت خاصی آفریده شده است وگرایش های

غریزی ریشه در اندام جسمی ندارند واین گرایش ها آگاهانه نیستند وگاهی هم بر اثر عدم هدایت از مسیر اصلی

خارج می گردند وزمینه ای برای وسوسه های شیطانی می شوند .نارویی نصرت (۱۳۸۴)در مطالعه ی "دین ومعنویت

"آورده اندکه اولین گام در مسیر معنویت یافتن شناخت های صحیح و مطابق با حقیقت است ودومین گام در مسیر

معنویت انجام اعمال ویژه ای است که در برنامه گنجانده شده است ودر برنامه ریزی دینی اسلام انسان باید با برنامه

هماهنگ باشد وهر دخل وتصرف خروج از آن است.مطهری (۱۳۶۶)در مطالعه ی "جاذبه ودافعه علی "آورده اند

که برای تقویت باورهای دینی راهی وجود دارد که آن شناخت درست دین است که هر اندازه انسان دین را بهتر

ودرست تر بشناسد وباورهای دینی بر اساس آن شکل بگیرد بهتر وبیشتر میتواند در برابر هجوم تبلیغات دین زدایی

مقاومت کند . ودر این تحقیق سعی شده که چه عواملی میتواند بر ترویج معنویت تاثیر گذار باشد وتجلی آن در

بیانیه گام دوم چگونه بوده است را در راستای غنی کردن چارچوب پژوهشی دنبال خواهیم کرد . این نوشتار پس

از معناشناسی لغوی و اصطلاحی معنویت به اقسام معنویت و عوامل ایجاد معنویت در جامعه اسلامی با تاکید بر بیانیه گام دوم انقلاب می پردازد و در پایان نتیجه گیری تقدیم می شود .

مفهوم شناسی

تعریف معنویت :

در اسلام ،معنویت ،درک ارتباط با وجودی متعالی است که به کمک عمل به برنامه ای ویژه در مدت

زندگی بر کره زمین به دست می آید وروز به روز شدت می یابد و از او وجودی خاص می سازد که در

عالم هستی ،مطلوبیت ذاتی دارد و بایداد همیشگی خدا تجلی می یابد نخستین گام در مسیر معنویت یافتن

شناخت های صحیح و مطابق با حقیقت است شناخت هایی که آدمی را به سوی مبدا هستی سوق دهند دومین مرحله معنویت در اسلام انجام اعمال ویژه ای است که در برنامه گنجانده شده است این برنامه را خداوند تنظیم کرده و به فراخور آخرین تحولات انسان و به عبارت دیگر آخرین غوطه ور شدن آدمی در عالم ماده فرو فرستاده است در برنامه ریزی دینی اسلام انسان باید با برنامه هماهنگ شود و هر دخل و تصرفی ، خروج از برنامه است و در شمار خود خواهی و مخالفت با خالق قرار می گیرد میان خودپرستی که حاصل دوران مدرن و پست مدرن هست با بت پرستی تفاوتی نیست بنابراین آنچه در پست مدرن به عنوان تمرکز در نظریات شخصی مطرح شده ، با این رویکرد چیزی غیز از معنویت خام و بدلی نخواهد بود (نارویی نصرت ، ۱۳۸۴ ، ص ۲۶۴ - ۲۶۷) ، تعریف رهبر انقلاب آیت الله امام خامنه ای (مد ظله العالی) از واژه معنویت این است : "معنویت به معنای ارتقای روح و فراتر از ماده رفتن است ، امادر بطن زندگی اتفاق می افتد و یک افزونه استکبارستیزی هم دارد." این اصطلاح کاملاً جدید است و هیچ جا معنوی بودن مساوی با استکبار ستیزی یا انقلابی گری گرفته نشده است .همین باعث شده معنای جدید ی خلق شود که آن را تعبیر به معنویت از دیدگاه رهبر انقلاب می کنیم. رهبر انقلاب معنای دیگر معنویت را "رابطه و اتصال قلبی با خداوند "

تعریف جامعه معنوی :

رهبر انقلاب آیت الله امام خامنه ای (مد ظله العالی) در رابطه با جامعه معنوی میفرمایند " جامعه معنوی یعنی متوجه به اصول و معارف دینی و متکی به اهداف و هدف گیرنده آخرت از طریق دنیا (این خصوصیت دین و

جامعه دینی، اینهاست) غرق نشدن و محدود نشدن در چهارچوب ظواهر مادی " (بیانات رهبر معظم انقلاب
۱۳۸۰/۰۳/۱۲)

چیستی معنویت:

"معنویت" از آموزه هایی است که در هندسه معرفت دینی و نظام تعالی وجودی انسان نقش محوری و زیر بنایی دارد، اگر چه تبیین مفهومی آن سهل و ممتنع است، اما امری ضروری و تعیین کننده است. معنویت به معنای اصالت عالم معنا یا عالم غیب، در عین اهمیت جهان ماده و عالم حس و شهادت است، بنابراین "غیب جهان و جهان غیب" مفهوم مقوم معنویت خواهد بود، یعنی غیب گروی "گفتمان حاکم بر معنویت اسلامی است.

طبق بیانیه گام دوم انقلاب "معنویت به معنی برجسته کردن ارزش های معنوی از قبیل: اخلاص، ایثار،

توکل، ایمان در خود و در جامعه است و اخلاق به معنی رعایت فضیلت هایی، چون خیر خواهی، گذشت،

کمک به نیازمند، راستگویی، شجاعت، تواضع، اعتماد به نفس و دیگر خلقیات نیکو است. معنویت و اخلاق، جهت دهنده ی همه ی حرکت ها و فعالیت های فردی و اجتماعی و نیاز اصلی جامعه است، بودن آنها، محیط زندگی را حتی با کمبود های مادی، بهشت می سازد و نبودن آن حتی با برخورداری مادی، جهنم می آفریند. "شعور معنوی و وجدان اخلاقی در جامعه هرچه بیشتر رشد کند برکات بیشتری به بار می آورد، این، بی گمان محتاج جهاد و تلاش است و این تلاش و جهاد، بدون همراهی حکومت ها توفیق چندانی نخواهد یافت. اخلاق و معنویت البته با دستور و فرمان به دست نمی آید، پس حکومت ها نمی توانند آن را با قدرت قاهره ایجاد کنند، اما اولاً خود باید منش و رفتار اخلاقی و معنوی داشته باشند و ثانیاً زمینه را برای رواج آن در جامعه فراهم کنند و به نهادهای اجتماعی در این باره میدان دهند و کمک برسانند، با کانون های ضد معنویت و اخلاق، به شیوه ی معقول بستیزند و خلاصه اجازه ندهند که جهنمی هامردم را بازور و فریب، جهنمی کنند.

اقسام معنویت :

معنویت بر دو قسم است:

۱. معنویت دینی به معنای وحیانی، یعنی ریشه در تعالیم انبیای الهی داشته و بر باور هایی چون توحید، نبوت و معاد استوار است. البته مقصود ما از معنویت دینی همانا معنویت اسلامی است، یعنی معنویتی که ره آورد بعثت پیامبر اعظم (صلی الله علیه و آله) و نبوت و رسالت ایشان است و با مقوله ی امامت و ولایت پیوند ناگسستنی دارد.

۲. معنویت غیر دینی یا سکولار، اعم از معنویت یکسره بشری و هم معنویتی که بشری محض نیست، اما با حضور و ظهور دین و آموزه های دینی در مدیریت اجتماعی مخالف است معنویت های نوپدید و جریان های معناگرای نوظهور مصادیق بارز هر دو نوع معنویت غیر دینی اند .

معنویت دینی

چنانکه بیان شد معنویت دینی ریشه در وحی الهی داشته و با اعتقاد به خدا و قیامت شکل می گیرد. بنابراین اقسام معنویت دینی را در حوزه معنویت اخلاقی و عرفانی می توان بر دو پایه ی مستحکم استوار کرد: ۱. عقاید عقلانی، منطق حیات و فلسفه زندگی یا جهان بینی اسلامی که عقلانی، اثبات پذیر، تعهد آور، عشق آفرین و حرکت زا است، ۲. شریعت جامع و کامل یا باید و نبایدهای سازنده، مبتنی بر ساخت و سلوک ذمعه‌نوی در دوساخت اخلاقی عرفانی .

معنویت غیر دینی

معنویت غیر دینی که بر ظاهر دنیا و تفکر مادی تکیه زده است می تواند هم ضد دین و هم غیر دینی باشد. غیر دینی در سایه معنویت دینی تکون و توسعه می یابد. زیرا انسان در جست وجوی معنویت صادق است معنویست کاذب نیز مطرح می شود که بدلی است. امروزه وضع نظام مادی و فشار مادی جوان ها را بی حوصله می کند، جوان ها را افسرده می کند. در یک چنین وضعی، دستگیر جوان ها، توجه به معنویت و اخلاق است. علت اینکه می بینید عرفا نه‌ای کاذب رشد پیدا می کند همین نیاز است، جوان ما نیازمند تهذیب است .

عوامل ایجاد معنویت:

معنویت فردی و اجتماعی انسان ها را می توان توسط عواملی تحقق بخشید به برخی از عوامل به طور خلاصه خواهیم پرداخت و این عوامل عبارتند از :

ایمان :

هر قدر آدمی در مسیر معنویت پیش رود، ایمان او نیز افزایش خواهد یسافت، زیرا هر قدر ایمان افزایش یابد موجب حرکت در رشد و ایمان می شود این امر نشان دهنده این است که ایمان مراتبی دارد ، که مراتب آغازین آن ضعیف و مراتب پیشرفته آن نیرومند تر است . یعنی به تناسب ایمان افراد معنویت در آن شکوفا می شود ، یعنی ارتباط با خداوند متناسب با ایمان اشخاص است. در این باره خداوند متعال می فرماید: "ما اصاب من مصیبه الا باذن الله ومن یومن بالله یهد قلبه والله بکل شیء علیم"(تغابن / ۱۱) هیچ مصیبتی جز به اذن خدا نرسد و کسی که به خدا بگردد دلش

شویم باز هم از حمایت و همراهی شما دست بر نمی داریم . بنابراین عشق و محبت ، نقش بسیار مهمی در تقویت ایمان و باورهای دینی و مذهبی دارد و هر اندازه عشق و محبت همراه با شناخت و معرفت انسان به باورهای دینی و مذهبی ، بیشتر باشد باور دینی او قوی تر خواهد بود.

۴. راه دیگر برای تقویت ایمان و باور های دینی انس با قرآن است لذا در قرآن کریم فرمود : "اذا تليت عليهم آياته زادتهم ايمانا" (انفال/۲) یعنی مومنان راستین هنگام استماع و شنیدن آیات الهی ایمان آنها افزوده می گردد. استاد جوادی آملی در این باره نکاتی آموزنده دارد از جمله می گوید : بهترین راه صلاح ، انس با قرآن است. به همین دلیل می فرماید : "فاقرؤوا ما تيسر من القرآن" (مزل/۲۰) یعنی آن مقدار که برای شما میسر است ، قرآن تلاوت کنید و با این کتاب الهی مانوس باشید . حتی اگر معنای بعضی آیات برای شما روشن نشد ، نگویید خواندن بدون ادراک چه اثری دارد ، چون قرآن کلام آدمی نیست که اگر کسی معنایش را نداند ، خواندنش بی ثمر باشد بلکه قرآن نور الهی است و خواندن آن عبادت است ، هر چند معنای آن هم درک نشود . قرآن حبل (ریسمان) الهی است که انس با آن و تدبر در آن و ایمان و عمل به آن انسان را بالا می برد و به مقام صالحین ملحق می سازد. تحت ولایت الله قرار می دهد . اگر انسان مشمول ولایت الله بود امورش را خدا اداره می کند و در آن مقام دیگر راهی برای وسوسه و رخنه اهریمن نیست. (جوادی آملی، ۱۳۷۸، چاپ دوم، ص ۲۳۷-۲۴۰) انس و تلاوت قرآن، چون انسان را زیر پوشش ولایت الهی می برد ، وسوسه های تبلیغات سوء، بر باورهای دینی او اثر نمی کند ، به خصوص اگر قرآن در فصل شکوفای عمر ، یعنی سن جوانی و نوجوانی خوانده شود ، لذا در روایات آمده : کسی که در سن جوانی قرآن بخواند ، قرآن با خون و گوشت او . یعنی خمیر مایه وجودی او آمیخته می شود (کلینی، ج ۴، ص ۴۰۵). بدون تردید کسی که معارف قرآن با خمیره وجودی او آمیخته شده باشد ، تند باد شبهات و به تعبیر مقام معظم رهبری : "شیخون فرهنگی" بیگانگان ، نمی تواند در باورهای دینی او خلل و اضطراب ایجاد کند.

۵. عبادت و نیایش و انس مداوم با مناجات های الهی و تشرف به محضر بزرگان و علمای راستین و استفاده از برکات علمی و معنوی و انفاست قدسی آنان ، در استحکام و تقویت باور های دینی و مذهبی نقش موثر دارد (مطهری، ۱۳۷۸، چاپ نوزدهم).

اهمیت دادن دولت به اخلاق و معنویت : معنویت و اخلاق "حاجات اصلی جامعه" و "بهشت آفرین" هستند
معنویت و اخلاق "نیاز اصلی جامعه" هستند به طوری که بودن آنها ، جامعه را حتی با کمبودهای مادی "بهشت" می سازد و نبودن آنها ، حتی با برخورداری مادی "جهنم" می آفریند . از این رو ، شعور معنوی و وجدان اخلاقی در جامعه

هر چه بیشتر رشد کنند. "برکات" بیشتری به بار می آورند (بیانیه گام دوم انقلاب، ۹۷/۱۱/۲۲). از آنجا که این دو عنصر، نگهبان ثبات و همبستگی جامعه و تعدیل کننده خواسته ها و تمنیات انسان هستند، این چنین خصوصیتی به آنها نسبت داده شده است: "ویضع عنهم اصرهم والاغلال التي كانت عليهم" (اعراف/ ۱۵۷) و پیامبر از دوش آنان، قید و بند هایی را که بر ایشان بوده است، برمی دارد. به این ترتیب، هرچه سهم اخلاق و معنویت در جامعه کمتر باشد، سهم "قانون" بیشتر و بیشتر خواهد شد، در حالی که هیچ گاه قانون، قادر نیست جایگزین این دو باشد و کارکرد آنها را ایفا نماید و تراکم و تعدد قوانین جامعه را به بهشت زمینی تبدیل نخواهد کرد.

دولت اسلامی باید در پی "فراهم سازی زمینه ی رواج معنویت و اخلاق در جامعه" باشد

تلاش و جهاد در راستای رشد هر چه بیشتر شعور معنوی و وجدان اخلاقی در جامعه، بدون "همراهی حکومت" توفیق چندانی نخواهد یافت. آری، اخلاق و معنویت، با "دستور" و "فرمان"، به دست نمی آید و حکومت دنیوی تواند آن را با "قدرت قاهره" ایجاد کند، اما اولاً، خود باید "منش و رفتار اخلاقی و معنوی" داشته باشد، و ثانیاً باید در پی "فراهم سازی زمینه ی رواج آن در جامعه" باشد به این معنی که به نهادهای اجتماعی در این باره میدان دهد و کمک برساند، و با قانون های ضد معنویت و اخلاق، به شیوه ی معقول، بستیزد و خلاصه، اجازه ندهد که "جهنمی ها" مردم را با "زور" و "فریب"، جهنمی کنند (بیانیه گام دوم انقلاب، ۹۷/۱۱/۲۲). قرآن کریم تصریح می کند که چنانچه مومنان، قدرت سیاسی را بدست آورند، از این قدرت در راستای تحقق دین خدای متعال استفاده خواهند کرد و به واسطه ی آن، ارزش های الهی را در جامعه، مستقر خواهند کرد:

ولینصرن الله من ينصره ان الله لقوى عزيز الذين ان مكناهم فى الارض اقاموا الصلاه وآتوا الزكاة وامروا بالمعروف ونهوا عن المنكر (حج/ ۴۰-۴۱)

و به قطع، خدا به کسی که دین او را یاری می کند، یاری می دهد، چرا که خدا، سخت نیرومند شکست ناپذیر است، همان کسانی که چون در زمین، به آنان توانایی دهیم، نماز برپا می دارند و زکات می دهند و به کارهای پسندیده وال می دارند و از کارهای ناپسند، باز می دارند.

اعتماد به جوانان و سپردن مسئولیت به آنان:

هرگاه انسان خود را توانا بیابد و ببیند که کاری از دست او بر می آید، احساس سر بلندی و عزت می کند. برای تکریم شخصیت جوانان جامعه باید احساس عزت در آنان پدید آید تا احساس سر افکندگی و ذلت نکنند. پس لازم است

امکانات پرورش تعداد جوانان فراهم شود تا باور کنند که برای جامعه مفیدند و می توانند به رشد جامعه کمک کنند مسئولیت دادن تقسیم کارها در بین جوانان موجب تکریم شخصیت آنان می شود. اگر مسئولیت ها با نظارتی ظریف به جوانان داده شود موجب تحول اخلاقی در آنها می شود، زیرا جوان وقت خود را به بطالت نخواهد گذراند و بدنبال لاابالی و سرگرمی های پوچ نخواهد رفت و تنها به فکر پیشبرد اهداف خویش خواهد بود. این امر می تواند تاثیر بسزایی در ایجاد و تقویت معنویت در جامعه باشد آیات و سیره بقره ۲۴۷/ی رسول خدا (ص) در مورد سپردن مسئولیت به جوانان و شکوفایی استعداد آنان و تکریم شخصیت شان موارد فراوانی به ما نشان می دهند (دیلمی و همکاران، ۱۳۸۶، ص ۱۸۴).

یکی از نمونه های سپردن مسئولیت به جوانان در قرآن انتخاب طالوت جوان برای عهده گرفتن فرماندهی بنی اسرائیل گ بعث لکم طالوت ملکاً قالوا انی یکون له الملك (بقره/۲۴۷)

طالوت را بر شما به پادشاهی گماشته است .

مقام معظم رهبری طبق بیانیه گام دوم انقلاب می فرمایند: میدان داری جوانان و ورود آن ها به عرصه مدیریت در روزهای آغازین انقلاب اسلامی و دوران هشت ساله دفاع مقدس دقیقاً همان نقطه عطفی بود که باعث شد انقلاب نوپای ملت ایران بتواند در مقابل انواع مشکلات و تهدیدات داخلی و خارجی مقاومت کند و اتفاقاً امتحان های مختلف را با سر بلندی پشت سر بگذارد. نکته ای که به نظر می رسد این روزها مغفول مانده و حتی قانون منع بکار گیری باز نشستگان هم نتوانست چندان به کنار رفتن برخی مدیران سستی و حضور جوانان در عرصه مدیریت کشور کمک کند. و همچنین " استفاده از ظرفیت های کشور را نیازمند حرکت آتش به اختیار جوانان دانستند " و خاطر نشان کردند: "گروه های جوان مومن و انقلابی باید هر کاری را که امکان پذیر است در چارچوب قوانین و مصلحت کشور انجام دهند و معطل کسی نباید بمانند."

نتیجه گیری:

باتوجه به تعریف ما از معنویت، یعنی ایمان به غیب و نوعی ارتباط و انس با خدای متعال و اولیاء او،

که در انبیاء و پیروان آن‌ها متجلی است، مومنان با بهره‌گیری از عمق ایمان و معرفتی که نسبت به جهان و آفرینش دارند، در معنویت صحیح سرآمد روزگارند. آن‌ها با استفاده از معنویت و با پیگیری اهداف الهی که مستلزم صبر زهد و عدم دلبستگی به دنیا است به انسانهای آبدیده‌ای تبدیل می‌شوند و در همه عرصه‌های زندگی با نشاط و فعال ظاهر می‌شوند.

و با توجه به بیانات مقام معظم رهبری (مد ظله العالی) در بیانیه گام دوم انقلاب منظور جامعه معنوی یعنی جامعه‌ای که توجه به معارف اسلامی دارد و برقراری جامعه معنوی و احیای هویت دینی در جامعه ما امری ضروری است چون استکبار جهانی با سرمایه‌گذاری عظیم و ابزار پیشرفته دنبال نابودی هویت دینی می‌باشد ولی اگر این هویت دینی در جامعه برقرار باشد جامعه‌ی معنوی همچنان برپاست و بسیاری از اهداف دشمن نتیجه‌ای نخواهد داشت.

منابع:

قرآن کریم

نهج البلاغه

۱. امینی، ابراهیم، خودسازی، انتشارات شفق.

۲. جوادی آملی، عبدالله، تفسیر موضوعی قرآن، ج ۱۱ و ۱۷، قم، نشر اسرا، ۱۳۷۸.

۳. دیلمی، احمد و همکاران، اخلاق اسلامی، قم، نشر معارف، چاپ پنجاه و دو، ۱۳۸۶.

۴. طباطبایی، جوانان و پرسشهای اخلاقی، مرکز مطالعات و پژوهش‌های فرهنگی حوزه علمیه، چاپ بهار، ۱۳۸۱.

۵. طباطبایی، محمدحسین، ترجمه تفسیر المیزان، ترجمه محمد باقر موسوی همدانی، ج ۱۶، چاپ بیست و پنج، ۱۳۸۷.

۶. طیب اصفهانی، اطیب البیان، کتابخانه دیجیتالی.

۷. کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، ترجمه آیت الهی، ج ۳، قم، قائم آل محمد، چاپ چهارم، ۱۳۸۷.

۸. کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، ترجمه سید هاشم رسول محلاتی، نشر علمیه الاسلامیه، ج ۴.

۹. محمدی ری شهری، محمد، غرر، ج ۲، ص ۴۰۵.

۱۰. مطهری، مرتضی، جاذبه و دافعه علی، انتشارات صدرا، چاپ پنجم، ۱۳۶۶.

۱۱. مطهری، مرتضی، آزادی معنوی، جدید گفتارهای معنوی، نشر صدرا، چاپ نوزدهم، ۱۳۷۸.

۱۲. رحیم نارویی نصرت، "دین و معنویت"، نگاهی دینی و روان شناختی، مبانی نظری مقیاس های دینی، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ج ۱، ۱۳۸۴، ص ۲۶۴-۲۶۷.

مقاله:

خسرو پناه، عبدالحسین، "عوامل و موانع ترویج معنویت، ۱۳۸۷، ش ۱۶.